

Requirements for fulfilling social responsibility in the Holy Quran with the focus on Surah AL-Muzzammel

Fazele Mirghafoorian*

Maryam Baradaranhaghir**

Abstract

The present study examines the requirements for fulfilling social responsibilities based on the propositions of the verses of Surah AL-Muzzammel. To achieve this goal, Surah AL-Muzzammel has been researched using the qualitative content analysis method based on Barden model. In this way, while pondering on the verses and referring to the interpretations, the researchers formed the main themes and hypotheses of their discussion and then, carefully in the verses and coding the phrases, sought to discover the hidden meanings and relationships between them. The research findings were revealed in three main components: the mechanism of fulfilling responsibilities, the reasons for the need to communicate with the superior being and appropriate action against opponents. The analysis of the findings shows that Surah AL-Muzzammel responds to the main concern of responsible people in finding a reliable mechanism for fulfilling their social responsibilities, and in this regard, puts maximum and minimum mechanisms in front of them and emphasizes the realism of natural obstacles. Recommending appropriate action to remove

* Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Imam Sadiq University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), mirghafoorian@isu.ac.ir

** Assistant Professor, Department of Islamic Studies and Educational Science, Imam Sadiq University
Tehran, Iran, baradaran@isu.ac.ir

Date received: 06/06/2021, Date of acceptance: 21/09/2021

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

obstacles and oppositions, in all these stages, the need to communicate with the superior being by stating the reasons.

Keywords: Surah AL-Muzzammel, Social Responsibility, Requirements, Barden Model, Content Analysis.

الزامات ایفای مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم با محوریت سوره مزمل

فاضله میرغفوریان*

مریم برادران حقیر**

چکیده

پژوهش حاضر بر اساس گزاره‌های آیات سوره مزمل به بررسی الزامات ایفای مسئولیت‌های اجتماعی می‌پردازد. برای تحقق این هدف، سوره مزمل با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی مبتنی بر مدل باردن واکاوی شده است. بدین ترتیب که پژوهش‌گران ضمن غور در آیات و مراجعه به تفاسیر، مضامین اصلی و فرضیه‌های بحث خود را شکل داده و سپس با دقت در آیات و کدگذاری عبارات، در پی کشف معانی پنهان و روابط بین آنها برآمدند. یافته‌های پژوهش در سه مؤلفه اصلی: سازوکار ایفای مسئولیت‌ها، دلایل لزوم ارتباط با موجود برتر و کنش مناسب در مقابل مخالفان هویدا شدند. تحلیل یافته‌ها حاکی از آن است که سوره مبارکه مزمل به دغدغه اصلی انسان‌های مسئولیت‌پذیر در یافتن یک سازوکار قابل اعتماد برای انجام مسئولیت‌های اجتماعی‌شان، پاسخ می‌دهد و در این رابطه سازوکارهای حداکثری و حداقلی را پیش‌روی آنها قرار داده است و بر واقع‌انگاری موانع طبیعی تأکید می‌ورزد و ضمن توصیه به کنش مناسب برای رفع موانع و مخالفت‌ها، در همه این مراحل لزوم ارتباط با موجود برتر را با ذکر دلایل برمی‌شمرد.

* استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

mirghafoorian@isu.ac.ir

** استادیار گروه معارف اسلامی و علوم تربیتی، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران،

baradaran@isu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۳۰

کلیدواژه‌ها: سوره مزمل، مسئولیت اجتماعی، الزامات، مدل باردن، تحلیل محتوا.

۱. مقدمه و بیان مسئله

مسئولیت مفهومی کلیدی در تفکر اخلاقی، اجتماعی و سیاسی است که شاید هنوز به‌خوبی درک نشده باشد؛ مفهومی که دارای ابعاد فردی و اجتماعی است و با پاسخگویی رابطه مستقیم دارد تا بتواند در حفظ و مراقبت از روابط مؤثر باشد.

مسئولیت، نه تنها «در حوزه وظیفه یا تعهدی است که از نظر ماهیت موقعیت به کسی محول می‌شود» (بری Barry، ۱۹۷۹)، بلکه چیزی فراتر از وظیفه اصلی، یک نقش است که به جنبه‌های متعددی از جمله عملکرد، فرآیند و نتایج (پیامدهای عمل) اشاره دارد (بیوینس Bivins، ۲۰۰۲: ۲۰). از این روی، پرداختن به مسئولیت و مسئولیت‌پذیری در ابعاد مختلف آن مدنظر جوامع، نهادها و نظامات تربیتی بوده و هست.

یکی از کارکردهای مسئولیت‌پذیری بیان رابطه حقیقی است که بین فرد و جامعه به‌وجود می‌آید و باعث کینونت فرد می‌شود. به همین جهت قرآن کریم غیر از آنچه برای افراد شعور و فهم و عمل و اطاعت و معصیت قائل است، برای اجتماع نیز این ویژگی‌ها را قائل است (دیدگاه، ۱۳۹۷: ۵۲). از این رو، مسئولیت‌پذیری «درک و شعور اجتماعی و تسلیم وجدان اخلاقی شدن است» (راد، ۱۳۹۴: ۶۶).

مطهری ضمن بیان این نکته که «مسئولیت امروزه در فلسفه آگزیستانسیالیسم نقش اساسی دارد»، تفاوت فاحشی در این مفهوم با آنچه در اسلام مدنظر است قائل می‌شود و معتقد است به دلیل جهان‌بینی حاکم، چنین فلسفه‌ای «نتیجه انسانی» ندارد (مطهری، ۱۳۹۱، ج ۷: ۷۶). او بیان می‌کند «در اسلام مسئولیت اجتماعی را کسانی می‌توانند انجام دهند که مسئولیت‌های فردی را انجام داده باشند و آیه آخر سوره فتح مبین این معنی است.» در این نگاه «مسئولیت اجتماعی از مسئولیت فردی و خانوادگی انسانی‌تر، شریف‌تر و عالی‌تر است چون آن دو مسئولیت از ناحیه عواطف طبیعی حمایت می‌شود.» (مطهری، ۱۳۹۱، ج ۷: ۷۷).

بنابراین یکی از دغدغه‌های مهم انسان‌های رشديافته، پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی متناسب با توانمندی‌های ذاتی (درونی) خود و اقتضائات محیطی (بیرونی) است. این گروه از انسان‌ها همواره در جست‌وجوی نقش منحصربه‌فرد خود در جامعه انسانی‌اند تا

ضمن ایفای نقش در این ساحت به صورت مؤثر در جهت رشد و انجام وظایف خود اقدام نمایند. به عنوان نمونه، سیدمحمدباقر صدر که از علمای مؤثر در عصر خویش است، با توجه به آموزه‌های دینی و تعالیم اسلامی، مسئولیت اجتماعی را یکی از نقش‌های مهم انسانی می‌داند. او اعتقاد دارد ایمان به نظارت خداوند «تنها راه تحقق پایداری احساس مسئولیت درونی» است و ایمان به معاد را به عنوان عامل اصلی احساس مسئولیت برمی‌شمرد؛ چرا که این ایمان «به انسان توان روحی و نیروی الهی می‌دهد تا پیوسته اراده و قدرتش را نو کند و ضمانت‌های عینی برای احساس مسئولیت را فراهم می‌سازد.» (صدر، ۱۳۹۹: ۱۸۱-۱۸۲). همچنین برای تقویت و تثبیت احساس مسئولیت درونی عبادت (تمرین عملی) را ضروری می‌داند:

با انجام تکالیف عبادی این احساس مسئولیت درونی تقویت می‌شود و آدمی عادت می‌کند بر اساس آن رفتار کند. با وجود این احساس درونی، شهروندانی درست‌کار تربیت می‌شوند چراکه برای داشتن شهروندانی درست‌کار صرفاً کافی نیست که افراد از ترس بازخواست اجتماعی، حقوق قانونی دیگران را رعایت کنند. (صدر، ۱۳۹۸: ۵۶)

قرآن کریم به عنوان یک منبع و حیانی رشددهنده انسان، همواره در سور و آیات متعدد بر وجود مجموعه‌ای از مسئولیت‌های اجتماعی - انسانی در ابعاد مختلف تأکید ورزیده است. به جرأت می‌توان گفت سوره ای در قرآن کریم وجود ندارد مگر آن که آیه یا آیاتی از آن به بعد یا ابعادی از مسئولیت اجتماعی ناظر است. به عنوان مثال سوره مدثر که بر اساس نظریه زوج سوره‌ها با سوره مزمل ارتباط تنگاتنگی دارد و با فاصله اندک، پس از این سوره نازل شده است؛ به تکمیل فرآیند آغاز شده در سوره مزمل پرداخته و در ادامه به ارائه راهکارهای عملیاتی برای ایفای مسئولیت اجتماعی می‌پردازد. (زارع زردینی و خلیلی، ۱۳۹۷) همچنین یکی از روشن‌ترین آیات، آیه ۱۲۵ سوره نحل است که بر دعوت دیگران به راه پروردگار با حکمت و اندرز نیکو و مجادله با بهترین شیوه به عنوان مهم‌ترین مسئولیت اجتماعی تأکید می‌ورزد: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ». اما برای یافتن پاسخ این مسئله بسیار مهم که از منظر قرآن چگونه می‌توان از انجام این مسئولیت و مسئولیت‌هایی مانند آن موفق و سربلند خارج شد و به بهترین وجه از عهده آن برآمد؛

سوره‌های قرآنی مورد مطالعه و تأمل قرار گرفت و در نهایت پژوهشگران با تدبیر در آیات سوره مزمل به این نتیجه رسیدند که این سوره پاسخگوی مسئله مورد نظر است. به همین دلیل با استفاده از روش تحلیل محتوا، سازوکار ایفای این مسئولیت‌ها از سوره استخراج شد.

سوره مزمل از نخستین سوره‌هایی است که در اول بعثت نازل شده حتی بعضی گفته‌اند: دومین یا سومین سوره‌ای است که بر پیامبر اکرم (ص) نازل شده است. این سوره رسول خدا (ص) را امر می‌کند به اینکه نماز شب بخواند، تا به این وسیله آماده و مستعد گرفتن مسئولیتی گردد که به زودی به او محول می‌شود و آن قرآنی است که به وی وحی خواهد شد و دستورش می‌دهد در برابر حرفهای بیهوده‌ای که دشمنان می‌زنند، و شاعر و کاهن یا دیوانه‌اش می‌خوانند صبر کند و به نحوی پسندیده از آنان کناره‌گیری نماید و در این آیات، تهدید و انذار هم به کفار شده و حکم صبر را به همه مؤمنین تعمیم داده، در آخر تخفیفی را که برای رسول خدا (ص) و مؤمنین قائل شده ذکر می‌کند. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۹۴)

می‌توان محتوای سوره را به پنج محور اصلی تقسیم کرد: بخش اول: آیات آغاز سوره است که پیامبر را به قیام شبانه برای عبادت و تلاوت قرآن دعوت می‌کند، و برای آمادگی برای پذیرش یک برنامه سنگین آماده می‌سازد. بخش دوم سوره: او را به صبر و شکیبایی و مقامت و مدارا با مخالفان در این مقطع خاص دعوت می‌کند. در بخش سوم: بحث‌هایی پیرامون معاد، و ارسال موسی بن عمران به سوی فرعون و سرکشی و سپس عذاب دردناک او را بیان می‌دارد. در بخش چهارم: دستورات شدیدی را که در آغاز سوره پیرامون قیام شبانه آمده است به خاطر گرفتاریهای مسلمانان تخفیف می‌دهد. و در بخش پنجم: یعنی آخرین بخش سوره، بار دیگر دعوت به تلاوت قرآن، و خواندن نماز و دادن زکات و انفاق فی سبیل اللّٰه و استغفار می‌نماید. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۵، ص ۱۶۳)

۲. پیشینه پژوهش

در خصوص سوره مبارکه مزمل صرفنظر از تفاسیر ترتیبی که همه به تفسیر این سوره پرداخته‌اند، پژوهش‌هایی صورت گرفته است، که مهمترین آنها عبارت‌اند از:

مقاله ملاابراهیمی و رضایی (۱۳۹۹) با عنوان «کارآیی نظریه هالیدی و حسن در ترسیم انسجام متنی سوره مزمل» که به بررسی هماهنگی و انسجام در سوره مزمل و وجود عوامل انسجامی واژگانی، دستوری و پیوندی می‌پردازد. در «نقدی بر دیدگاه یوری روبین درباره تفسیر کلمات مزمل و مدثر مقاله رسول جامه بر خود پیچیده»، سبحانی یامچی، داوری چلقایی و محرمی (۱۳۹۸) به نقد مقاله ذکر شده پرداخته‌اند و به خصوص «تبیین‌های مذمتی» دسته‌ای از آیات سوره مزمل را که به گوشه‌گیری و عدم تمایل پیامبر به رویارویی با مشکلات در انجام رسالت نبوی دانسته را مورد موشکافی قرار داده‌اند. هم‌چنین محققانی در مقاله «تحلیل نظام اللغة المعنوی فی سوره المزمل علی اساس نظریه هالیدی» به تحلیل عناصر زبانی غالب، علت غالب بودن و ارتباط میان این عناصر با استفاده از نظریه دستور نظام مند هالیدی در این سوره مبارکه پرداخته‌اند (عزیزخانی، سلیمان‌زاده نجفی، ۱۳۹۸). زارع زردینی و خلیلی (۱۳۹۷) در مقاله «کاربست نظریه زوج سوره‌ها در فهم سوره‌های مزمل و مدثر» ضمن تأیید نظریه زوج بودن دو سوره مزمل و مدثر، روابط محتوایی میان آن دو مورد را مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند. غروی (۱۳۹۶) در مقاله «تاریخ گذاری آیات سوره مزمل» به بررسی روایات و گزارش‌های مفسرین در مورد زمان نزول سوره (مکی یا مدنی بودن آن) می‌پردازد. شکراللهی، حاجی‌اسماعیلی و اسماعیلی (۱۳۹۵) نیز در مقاله «قرآن‌پژوهان و آیه پایانی سوره مزمل» به بررسی آیه ۲۰ این سوره مبارکه و مکی یا مدنی بودن آن پرداخته‌اند.

همانگونه که ملاحظه می‌شود هیچ یک از پژوهش‌های ارائه شده، در مواجهه با این سوره به پیام موجود در این متن الهی با رویکرد کارکرد اجتماعی نپرداخته‌اند. از این رو پژوهش حاضر ضمن نوآوری از حیث زاویه نگاه و پرسشگری، اولین گام در این حوزه است.

۳. روش پژوهش

این پژوهش بر اساس روش تحلیل محتوای کیفی به شیوه استقرایی و بر اساس مدل باردن (۱۳۷۵) پی‌جویی شده است. بر اساس مدل باردن، گام‌های پژوهش چنین برداشته شد:

مرحله (۱) غوطه‌وری: ابتدا پژوهشگران به مطالعه آزاد و تدبر در آیات سوره مبارکه مزمل پرداختند.

مرحله (۲) انتخاب مدارک - تنظیم فرضیات و اهداف - علامتگذاری نشانه‌ها: ضمن غور در مفاهیم سوره مزمل و آنچه در آیات بیان شده است، ضمن شکل‌گیری سؤالات اولیه و عرضه آن‌ها به تفاسیر معتبر فریقین با رویکردهای مختلف اجتهادی و روایی ذیل تفسیر سوره مزمل مضامین و دیدگاه مفسران مطالعه شد. به مرور سؤالاتی شکل می‌گرفتند، فرضیات رد یا تأیید می‌شدند و اهداف مطالعه سوره انتخابی و وضوح می‌یافت. در ضمن پیکره منابع و مدارک مورد مطالعه مشخص می‌شدند. بنابراین تفاسیر المیزان، مجمع البیان، نمونه، نورالثقلین، مفاتیح الغیب، کشف، فی ظلال القرآن، طبری انتخاب شدند که می‌توانستند در فهم بهتر منظور آیات به محققان کمک کنند.

مرحله (۳) ابعاد جهات تحلیل: بر اساس غوطه‌وری در آیات و رجوع به تفاسیر، سؤالات بررسی شد و این نکته در نزد محققان آشکار شد که این سوره در بستر پدیده‌های طبیعی (شب و روز) به روابط اجتماعی و مسئولیت‌پذیری اشاراتی دارد. با توجه به دغدغه محققان و اهمیت این نیاز در جامعه امروزی، این بعد از تحلیل مدنظر قرار گرفت.

مرحله (۴) علامت‌گذاری نشانه‌ها - تعیین معرف - قواعد تفکیک (مقوله‌بندی): در این مرحله با برش‌های معنادار، به گونه‌ای که مفاهیم در بستر قابلیت بررسی داشته باشند، این سوره به عبارات مستقل تقسیم شد و بر اساس درک صورت گرفته، کدها مشخص شدند. پس از کدگذاری مرحله نخست که تا حد زیادی به مفهوم متن اصلی و دریافت از تفاسیر نزدیک است، مقوله‌ها ظاهر شدند و در نهایت از هر چند مقوله یک مفهوم انتزاع شد. بدین ترتیب سه مفهوم استخراج و در نهایت عنوان پژوهش یعنی سازوکار و الزامات مسئولیت اجتماعی با تدبر در سوره مزمل هویدا شدند.

مرحله (۵) آزمون فنون و بهره‌برداری از مقولات: در طول تحقیق، ضمن کدگذاری مکرر، برای محک‌زدن درستی فهم خود از آیات و کدهای انتخابی، همواره به تفاسیر، به‌عنوان پیکره انتخابی، رجوع شد و بدین ترتیب تلاش برای اعتباریابی فرآیند صورت گرفت.

۴. یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش بر اساس سه مفهوم اصلی، مقولات و کدهای مربوط به شرح زیر است:

۱.۴ سازوکار ایفای مسئولیت‌ها

خداوند متعال به عنوان رب انسان، اگر در همه احوال تکلیفی بر انسان قرار داده، در عین حال نقشه مسیر انجام آن وظیفه را نیز مشخص کرده است. همانطور که اگر مسئولیت هدایت را بر دوش برگزیدگان خود نهاده، سازوکار ایفای آن را نیز در اختیارشان قرار داده است.

جدول ۱. مفهوم سازوکار ایفای مسئولیت‌ها؛ کدها و مقوله‌ها

آیه	متن آیه	کد	مقوله	مفهوم
۱	يَا أَيُّهَا الْمَرْمَلُ	«جامه بر خود پیچیده»	نگرانی از عدم موفقیت در انجام مسئولیت	سازوکار ایفای مسئولیت‌ها
۵	إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا تَقِيلاً	خبر از آمدن گفتار سنگین	مسئولیت	
۸	وَادْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ	یادآوری پروردگار	عوامل معنوی موفقیت در انجام مسئولیت	
۸	وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَتَبَّيلاً	دل کندن از غیر		
۱۹	إِنَّ هَذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلاً	امکان استفاده از این پیش‌نیازها برای همه		
۲، ۳، ۴	فَمِ الْبَيْتِ إِلَّا قَلِيلاً نُّصِفُهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلاً أَوْ زِدْ عَلَيْهِ	بیداری شب به مقدار (کم، نصف آن، کمتر یا بیشتر)	راهکارهای حداکثری و حداقلی عملیاتی کردن ذکر و تبتل	
۴	وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً	شمرده قرآن خواندن		
۲۰	فَاقْرَأْهُ مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ	خواندن قرآن در حد توان		
۲۰	فَاقْرَأْهُ مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ	تأکید بر خواندن قرآن		
۶	إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلاً	دوام عبادت شبانه و اثر در کاهش خطا و افزایش خلوص		
۲۰	وَمَا تَقْدِمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمُ أَجْراً فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ	دریافت پاداش از عمل خالص		
۲۰	وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَقْرِضُوا اللَّهُ قَرْضًا حَسَنًا	انجام واجبات		

۱.۱.۴ نگرانی از عدم موفقیت در انجام مسئولیت

همان گونه که بیان شد انسان‌های مسئولیت‌پذیر همواره نگرانند که نتوانند به‌درستی از عهده مسئولیت‌هایی برآیند که از سوی جامعه یا از سوی دین الهی به دوش آنان گذاشته شده است. در قرآن کریم انبیاء به‌عنوان گروهی از انسان‌های رشدیافته معرفی شده‌اند که چنین دغدغه‌ای دارند.

خداوند متعال هدایت‌کننده حقیقی بشریت به سوی صراط مستقیم است «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (مائده/۱۶) و انبیاء (ع) به اذن الهی واسطه‌های این هدایت‌اند «وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا» (انبیاء/۷۳) و مسئولیت دارند تا انسان‌ها را از تاریکی‌های جهل و نادانی به روشنای علم و معرفت هدایت نمایند «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ» (ابراهیم/۵). پیامبر اکرم (ص) نیز به‌عنوان یکی از پنج پیامبر شاخص از نگاه قرآن موظف است تا دین الهی را برپا دارد «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ...» (شوری/۱۳) و به‌عنوان خاتم انبیاء، همه بشریت را تا قیامت به سوی خداوند متعال رهنمون شود «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» (ابراهیم/۱).

این مسئولیت به قدری سنگین و خطیر است که خداوند متعال هیچ لغزشی از انبیاء را در این مسیر نمی‌پذیرد و بر آنان به شدت سخت می‌گیرد «وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ فَمَا مِنْكُمْ مِّنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ» (حاقه/۴۴-۴۷). نمونه‌هایی از تویب‌خات الهی در اثر لغزش و ترک اولای پیامبران و استغفار آنان به درگاه الهی در قرآن کریم قابل‌تأمل است، از جمله آن می‌توان به سه داستان قضاوت حضرت داود (ع) در سوره ص، رفتار حضرت موسی (ع) با قبطیان زمان خود در سوره قصص و ترک محل ماموریت توسط حضرت یونس (ع) در دو سوره صافات و قلم اشاره نمود.

انبیاء (ع) در هنگام دریافت این مسئولیت به‌عنوان هادیان بشریت متوجه اهمیت و خطری بودن آن و نیز وجود موانع انسانی و مکذبان و منکران دین‌خدایند و مستمراً از خداوند متعال در به سرانجام‌رساندن آن مدد و یاری می‌طلبند. از جمله آن می‌توان به دعای

نوح (ع) «قَالَ رَبِّ انصُرْنِي بِمَا كَذَّبْتَنِي» (مؤمنون/۲۶) و دعای لوط (ع) «قَالَ رَبِّ انصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ» (عنکبوت/۳۰) برای دریافت نصرت و یاری الهی و درخواست حضرت موسی (ع) برای شرح صدر و همراهی برادرش هارون (ع) در این مأموریت بزرگ «قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِّن لِّسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِّنْ أَهْلِي هَارُونَ أَخِي اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي» (طه/۲۵-۳۵) اشاره کرد.

بدیهی است که پیامبر اکرم (ص) به عنوان آخرین پیام آور و وحی تشریحی برای انسان‌های زمان و سرزمین خود و همه انسان‌ها در همه زمان‌ها و سرزمین‌ها تا قیامت احساس مسئولیت بیشتری نسبت به امر رسالت داشته و نگرانی‌هایی فراتر از سایر پیامبران آن وجود مقدس را به خود مشغول می‌ساخته است. تا آنجا که قرآن کریم از این دل مشغولی منحصر به فرد پیامبر (ص) در اواسط سال‌های حضور در مکه و شدت مخالفت‌ها و ممانعت‌های مشرکین پرده برداشته است و می‌فرماید: گویی می‌خواهی از شدت اندوه ایمان‌نیابردن آنها خود را هلاک کنی «لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَّفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» (شعراء/۳).

به‌طور طبیعی این نگرانی از چنین مسئولیت خطیری در اوائل بعثت ایشان و در آغاز دعوت بیشتر از هر زمانی دیگری وجود داشته است. آیه اول سوره مزمل این نگرانی را در قالب یک خطاب و ندای خاص از جانب خداوند به پیامبر ترسیم می‌نماید: «يَا أَيُّهَا الْمَزْمَلُ» (ای جامه بر خود پیچیده) پیامبری که برای مسئولیت بزرگ فهم معانی عمیق قرآنی «إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا» (مزمل/۵) و تحقق بخشیدن عقائد و اخلاق قرآنی در نفس خود و در جامعه و هدایت انسان‌ها و نیز تحمل مشکلات در جهت هدایت بشریت به سوی قرآن آماده می‌شود (قطب، ۱۴۲۵، ج ۶، ص ۳۷۴۵؛ جوادی آملی، ۱۳۹۸) و در عین حال از آزارها و اذیت‌ها، تمسخرها و تهمت‌ها، تکذیب‌ها و انکارها در طول روز در امان نیست؛ بنابراین برای تجدید قوا و آمادگی برای فردایی چون امروز که از همه آنچه گفته شد مشحون است؛ در شب جامه بر خود پیچیده است. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۹۴؛ طبرسی، بی تا، ج ۲۶، ص ۱۱)

۲.۱.۴ عوامل معنوی موفقیت در انجام مسئولیت

انسان نگران از انجام صحیح مسئولیت به دنبال عوامل موفقیت است تا با به کارگیری آنها از عهده وظیفه برآید. بخشی از آیات سوره مزمل متکفل تبیین این عوامل معنوی است. باید

گفت اساس سازوکار ارائه شده در سوره، مبتنی بر ارتباط وثیق انسان مسئول با موجود برتر یعنی خداوند متعال است و این ارتباط را با دو مفهوم ذکر و تبتّل به روشنی تبیین نموده است. «وَاذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتُّلًا» (مزمّل / ۸)

ذکر در لغت به معنای حفظ یک چیز (فیروزآبادی، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۹۴؛ فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۳۴۶) و فراموش نکردن (ابن فارس، ۱۳۶۱، ج ۲، ص ۳۵۸) آن است. به تعبیر دیگر ذکر حضور چیزی در قلب یا قول و استمرار آن است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۳۲۸). در قرآن کریم واژه ذکر ۲۹۲ بار تکرار شده است و این بسآمد بالا نشان‌گر اهمیت معنا و تأثیر ذکر است.

اما «ذکر اسم رب» در سوره مزمّل به معنای توجه دائمی - بدون غفلت یا نسیان - نسبت به ربوبیت الهی در تمامی لحظات زندگی است. ربوبیت به معنای همراهی مستمر خداوند متعال با انسان و اصلاح احوال او (ابن فارس، ۱۳۶۱، ج ۲، ص ۳۸۲) که تدبیر همه امور (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۲۴۸) به دست اوست و توجه و حضور دائمی این مفهوم در ذهن و بر زبان، برای انسان آرامش و اطمینان قلبی به ارمغان آورده است و او را در مواجهه با مشکلات و سختی‌های مسیر استوار و ثابت قدم می‌سازد.

اما در مورد واژه تبتّل باید گفت: «بتل» در لغت به معنای قطع و انقطاع (فیروزآبادی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۴۵۴؛ فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۱۲۴) و جداکردن چیزی از غیر خودش است (ابن فارس، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۱۹۵). در قرآن کریم از ریشه بتل در ساختار «تبتّل» (ثلاثی مزید باب تفعّل) و «تبتیل» (باب تفعیل) و هر دو در آیه ۸ سوره مزمّل استفاده شده است «وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتُّلًا». نکته قابل تامل آن که بر اساس قاعده نحوی، مفعول مطلق تأکیدی متناسب با فعل می‌آید و در اینجا نیز می‌بایست به جای تبتتلا، از واژه تبتّلا استفاده شود: «وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتُّلًا»؛ اما حکمت، در تفاوت معنای این ماده در دو باب تفعّل و تفعیل است. «التبتّل إلى الرب» به معنای انقطاع از هر چیزی غیر خدا و تبتیل به معنای حرکت و توجه به سوی او بعد از تحقق انقطاع است (مصطفوی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۲۱۰). براین اساس برای سلوک انسان دو مرحله لحاظ می‌شود: ابتدا از خلق منقطع شده (تبتّل) و سپس حرکت خود را به سوی خداوند آغاز نموده و به تدریج ادامه می‌دهد (تبتیل). نکته قابل توجه آن است که این انقطاع از خلق نه به معنای انزوا و فاصله‌گرفتن از آنهاست، که در این صورت غرض از ارسال رسل و هدایت بشریت نقض می‌گردد، بلکه به معنای

قطع امید کردن از دیگران جز ربّ مطلق و تنها متوکل بودن بر اوست که در آیات بعدی این موضوع به تفصیل بیان می‌گردد.

۳.۱.۴ راهکارهای حداکثری و حداقلی عملیاتی کردن ذکر و تبتّل

حال چگونه می‌توان به حقیقت ذکر و تبتّل دست یافت و به تعبیر دیگر راهکار عملیاتی آن چیست؟ در سوره مزمل دو سازوکار حداکثری و حداقلی برای دستیابی به این دو کنش برای ایجاد ارتباط با آن موجود برتر معرفی شده است.

۱.۳.۴.۱ سازوکار حداکثری

سازوکار حداکثری با تأکید بر دو مسئله مهم ذکر و تبتّل شبانه با محتوای ترتیل قرآن است «وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا» (مزمل/۴). انسان برای آن که بتواند از عهده مسئولیت‌های بزرگ خود به بهترین شکل برآید لازم است زمانی را برای خلوت و عبادت خالصانه خداوند متعال در نظر بگیرد و بهترین زمان برای این سطح از عبادت به توصیه آیات سوره مزمل شب هنگام است «وَمِنَ اللَّیْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَنْ یَبْعَثَکَ رَبُّکَ مَقَامًا مَّحْمُودًا» (اسراء/۷۹)؛ از آن جهت که عبادت در شب به دلیل پرزحمت بودن و ناسازگاری آن با تمایلات نفسانی، سبب تقویت بخش روحانی و ملکوتی و سیطره آن بر بخش مادی و حیوانی وجود می‌شود. همچنین سکوت و تاریکی شب حواس ظاهری و به‌ویژه باطنی انسان را متمرکز نموده و دریافت‌های معنوی را به حداکثر خود می‌رساند و زبان نیز تابع قلب شده و سخن، استوار و خالصانه می‌گردد و در نتیجه همه آنچه گفته شد آمادگی روحی برای فرمانبرداری از اوامر الهی حاصل شده و بردباری در تحمل سختی‌های پیش‌رو افزایش می‌یابد «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّیْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قَیْلًا» (مزمل/۶) (طبرسی، بی‌تا، ج ۲۶، ص ۲۲؛ فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۳۰، ص ۶۸۵؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۶۳۹؛ قطب، ۱۴۲۵، ج ۶، ص ۳۷۴۵). به همین دلیل پیامبر موظف می‌گردد تا نیمی از شب، کمی کمتر یا کمی بیش‌تر از آن را به شب‌زنده‌داری سپری کند «قُمِ اللَّیْلَ إِلَّا قَلِیْلًا * نَصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِیْلًا * أَوْ زِدْ عَلَیْهِ...» (مزمل/۴ تا ۲).

در سازوکار ارائه‌شده علاوه بر تعیین زمان عبادت، محتوای آن، که عبارت است از انس با قرآن کریم نیز مشخص شده است. به این معنا که اگر انسان مسئول می‌خواهد به درک

حقیقت قرآن نائل شود و از این رهگذر، قرآن را در جان خود و در جامعه عینیت بخشد، لازم است از خود قرآن کمک گرفته و با تعمق در آن مسیر سخت خود را هموار سازد (جوادی آملی، ۱۳۹۸).

نکته قابل تأمل آن که خداوند متعال در سوره مزمل برای همراهی شبانه پیامبر (ص) با قرآن از کلید واژه ترتیل استفاده می‌کند و می‌فرماید: «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا» (مزمل / ۴). «ترتیل» در لغت به معنای ایجاد هماهنگی و انسجام اجزاء یک چیز به شکل صحیح و استوار است و در کلام به معنای ایجاد هماهنگی و سازگاری میان کلمات و عبارات است (فیروزآبادی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۵۲۲؛ فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۱۱۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۳۴۱).

در قرآن کریم از ماده رتل تنها در حالت ثلاثی مزید باب تفعیل یعنی ترتیل استفاده شده و علاوه بر آیه ۴ سوره مزمل، در آیه ۳۲ سوره فرقان نیز آمده و ترتیل را به خداوند متعال نسبت داده و می‌فرماید: «وَرَتَّلْنَا تَرْتِیْلًا».

امام صادق (ع) در تفسیر آیه «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا» از قول امیرالمؤمنین (ع) فرمود: «بَيْنَهُ تَبَيَّنًا وَلَا تَهْذَهُ هَذَا الشَّعْرُ وَلَا تَنْثَرُهُ نَثْرَ الرَّمْلِ وَلَكِنْ أَفْرَعُوا قُلُوبَكُمْ الْقَاسِيَةَ وَلَا يَكُنْ هَمٌّ أَحَدِكُمْ آخِرَ السُّورَةِ» (آن را خوب و شمرده بیان کن و همانند شعر آنرا باشتاب نخوان و مانند ریگ (هنگام خواندن) آنرا پراکنده مساز، ولی دل‌های سخت خود را به‌وسیله آن به بیم و هراس افکنید و همت شما این نباشد که سوره را به آخر رسانید) (کلینی، ۱۳۶۴، ج ۴، ص ۴۱۸).

بدین ترتیب ترتیل در قرآن عبارت است از ایجاد یک نظم و چینش خاص لفظی و معنایی در قرآن کریم توسط خداوند متعال و لزوم تبعیت پیامبر (ص) در هنگام انس با قرآن در عبادت شبانه از این نظم و چینش خاص لفظی و معنوی و دقت و تعمق در فهم معانی بلند قرآنی و یافتن راه حل مسائل و معضلات فردی و اجتماعی از قرآن.

۲.۳.۱.۴ سازوکار حداقلی و پلکانی

روشن است که بهترین برنامه راهبردی برنامه‌ای است که در دو سطح حداکثری و حداقلی تنظیم شده باشد؛ تا افراد بنا بر دو مؤلفه مهم توانمندی‌های روحی جسمی و شرایط متغیر محیطی بتوانند از آن برنامه بهره ببرند. می‌دانیم انسان‌ها در توانایی‌های روحی

و حتی جسمی کاملاً با یکدیگر متفاوتند. برخی دارای چنان قدرت روحی و جسمی‌اند که می‌توانند ساعات طولانی از شب را به مناجات با معبود خود (ذکر و تبتّل) در قالب ترتیل و تفکر در روابط معنایی میان آیات و فهم عمیق کتاب خدا اختصاص دهند و برخی به دلیل مسائل و مشکلات زندگی از نظر روحی یا ضعف و بیماری جسمی در شرایطی به‌سر می‌برند که نمی‌توانند مبتنی بر سازوکار حداکثری عمل کنند یا حتی ممکن است این دو حالت متضاد در یک انسان حاصل شود در برهه‌ای از زندگی توانایی مناسب برای حالت اول را داشته باشد و در بخشی دیگر از عمر خود نتواند آنگونه عمل کند.

از طرف دیگر علاوه بر تفاوت حالات یک انسان در طول زندگی یا انسان‌ها با یکدیگر، شرایط محیطی و اجتماعی نیز می‌تواند بر استفاده از سازوکار حداکثری و حداقلی و یا حتی سازوکارهای متعدد و تشکیکی میان حداکثر و حداقل مؤثر باشد. گاه آن‌چنان شرایط محیطی سخت و طاقت فرساست که افراد برای موفقیت در مسئولیت‌های اجتماعی‌شان باید به سازوکار حداکثری پناه ببرند. نمونه برجسته آن شرایط پیامبر (ص) و تازه‌مسلمانان در روزها و سال‌های ابتدایی بعثت و در مکه با حجم فشارهای همه‌جانبه مشرکان قوی‌پنجه قریش است و گاه شرایط آسانتر و قابل‌تحمل‌ترست و می‌توان از سازوکارهای سطح پایین‌تر بهره جست. نمونه آن زمان پس از هجرت پیامبر (ص) و مسلمانان به مدینه و کاهش فشارهای مستقیم کفار بر آنان است. اگرچه که هنوز مؤمنین درگیر جنگ با مشرکین هستند و اهل کتاب، به‌ویژه یهودیان، نیز بر مشکلات افزوده شده‌اند؛ اما نمی‌توان منکر تفاوت فضای آرامش نسبی در مدینه با فضای سراسر خشونت در مکه شد. هم‌چنین این مسئله به نوع مسئولیت اجتماعی نیز ارتباط دارد. گاه انسان در معرض یک مسئولیت بسیار خطیر اجتماعی، مانند مسئولیت هدایت جامعه بشری در مورد پیامبر اکرم (ص) قرار می‌گیرد که نیازمند یک ارتباط وثیق حداکثری با معبود خود است و گاه سطح مسئولیت‌ها در درجات پایین‌تر قرار دارد و متناسب با آن مرتبه‌ای از ارتباط تعریف می‌شود. از این رو در سوره مزمل علاوه بر ترسیم سازوکار حداکثری که شرح آن آمد، در آیه ۲۰ یک سازوکار حداقلی و پلکانی نیز ترسیم می‌کند.

لازم است بار دیگر تأکید شود که اساساً مرکز ثقل موفقیت در انجام مسئولیت‌ها برقراری یک رابطه صحیح با قدرت برتر یعنی خداوند متعال است. در حالت حداقلی مهم‌ترین مسئله برقراری ارتباط با او از طریق انجام واجبات است و این واجبات در

دو عبادت شاخص یعنی «اقامه صلاة و ايتاء زكاة» و «أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ» (مزمّل/۲۰) منحصر شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۱۱۹) و پذیرش آن منوط به دو شرط مهم است: اول آن که انجام آن به احسن وجه (صحيح و خالصانه) بوده و در نزد خداوند متعال به امانت گزارده شود «وَ أَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا» (مزمّل/۲۰) (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۶۴۴). خدایی که هرآنچه انسان از عمل خیر برای خود پیش فرستد، مشروط به خالص بودن، در نزد او نیکوتر و با پاداشی بزرگتر خواهد یافت «وَمَا تَقْدِمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمُ أَجْرًا» (مزمّل/۲۰). دوم آن که در انجام نیکوی این عبادات هرگز به خود غرّه نشده و از خداوند متعال دائماً طلب استغفار نموده و نگران لغزش‌های احتمالی باشد که البته خداوند متعال از لغزش‌های سهوی درمی‌گذرد «وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (مزمّل/۲۰).

در این سازوکار علاوه بر تأکید بر انجام واجبات بر قرائت قرآن به مقدار میسور و مبتنی بر حالات و شرایط است. قرائت قرآن مرتبه‌ای پایین‌تر از ترتیل است که در ضمن آن آیات همراه با فهم معانی آن تلاوت می‌شوند (مصطفوی، ۱۴۱۶، ج ۹، ص ۲۱۹). براین اساس در حالت حداقلی اولاً کیفیت تلاوت از ترتیل به قرائت سپس انحصار آن در شب به هر زمانی از شبانه روز و همچنین مقدار آن از نیمی از شب، یک سوم یا دو سوم به مقدار میسور تقلیل یافته است. این بخش از سازوکار، یعنی بخش قرائت قرآن، همان سازوکار پلکانی است که افراد می‌توانند به تدریج بر مقدار قرائت و فهم خود از معانی آیات قرآن کریم افزوده و شرایط روحی خود را برای ارتقاء به ترتیل قرآن در شب آماده و مهیا کنند.

۲.۴ دلایل لزوم ارتباط با موجود برتر

در مفهوم اول بر لزوم ارتباط با موجود برتر و ذکر و تبتّل به پیشگاه او برای موفقیت در انجام مسئولیت‌های اجتماعی تأکید شد و در این بخش به دلایل لزوم برقراری این ارتباط پرداخته خواهد شد.

جدول ۲. مفهوم دلایل لزوم ارتباط با موجود برتر؛ کدها و مقوله‌ها

آیه	متن آیه	کد	مقوله	مفهوم
۹	لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ	«هیچ خدایی جز او نیست» تنها رب...	خدایند متعال	ربوبیت فراگیر
۹	رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ	پروردگار مشرق و مغرب		
۹	فَاتَّخَذَهُ وَكِيلًا	امر به وکیل گرفتن او		
۲۰	إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِن ثُلُثِي إِلِيلٍ وَ يُصَفُّهُ وَ ثُلثَهُ وَ طَائِفَةٌ مِّنَ الَّذِينَ مَعَكَ	علم بر شب‌زنده‌داران و میزان آن		علم فراگیر رز.
۷	إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْعًا طَوِيلًا	روز پر مشغله		
۲۰	عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصِيَهُ	علم رب بر توان انسان		
۲۰	عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَىٰ وَ آخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِن فَضْلِ اللَّهِ وَ آخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ	علم به اقتضائات بیماران، تاجران، رزمندگان		
۲۰	وَ اللَّهُ يُقَدِّرُ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ	تقدیر خدا		
۱۴	يَوْمَ تَرْجَفُ الْأَرْضُ وَ الْجِبَالُ وَ كَانَتِ الْجِبَالُ كَنِينًا مَّهِيلًا	لرزش زمین توده شن شدن کوهها		قدرت فراگیر رز.
۱۸	السَّمَاءُ مُنْقَطِرٌ بِهِ	شکافتن آسمان		
۱۷	فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا	مصون نبودن کسی از آن روز سخت		
۱۲، ۱۳	إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَ جَحِيمًا وَ طَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَ عَذَابًا أَلِيمًا	داشتن غل و زنجیر و طعام گلوگیر و عذاب		
۱۸	كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولًا	حق بودن وعده رب		
۱۵، ۱۶	إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا فَعَصَىٰ فِرْعَوْنُ الرُّسُولَ فَأَخَذْنَاهُ أَخَذًا وَبِيَلًا	حمایت خداوند از فرستادگانش در طول تاریخ		

۱.۲.۴ ربوبیت فراگیر خداوند متعال

همان‌گونه که در مباحث قبلی آمد متعلق ذکر و تبتل ربوبیت الهی است. او رب انسان مسئول است و تدبیر و اصلاح همه امور او به دست رب است، پس باید همواره متوجه او بوده و از همه موجودات قطع امید نموده و فقط بر او امید بندد.

نکته مهم در تعلیل لزوم اتصال به خداوند متعال این است که او فقط رب انسان مسئول یا رب انسان‌ها نیست؛ بلکه او مدبر، مصلح و همراه دائمی همه موجودات عالم هستی است «رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ...» (مزمّل/۹). به عبارت دیگر موجود کاملی که ربوبیت او سراسر هستی را فراگرفته و همه چیز و همه کس تحت تدبیر او قرار دارد و تنها رب است (توحید در ربوبیت)؛ شایسته انقطاع از همه هستی و توجه مطلق به اوست. مسئله مهم بعدی آن که ربوبیت فراگیر او از الوهیت منحصر به فردش ناشی می‌شود. همان کسی که تنها الاه (الله) است (توحید در الوهیت) همه عالم را خلق نموده و هستی ملک حقیقی اوست «... لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...» (مزمّل/۹). روشن است که ملک حقیقی جدای از تدبیر قابل تصور نیست؛ چراکه ممکن نیست موجودات در اصل وجود محتاج به خدا باشند، ولی در استمرار هستی که همان ربوبیت است، مستقل و بی‌نیاز از او (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۱). به همین دلیل شایسته است که انسان مسئولی چون پیامبر اکرم (ص) که در معرض یک مسئولیت خطیر است، تنها و تنها او را وکیل خود بگیرد و همه امور خود را به او تفویض نماید. به این معنا که کمال امر خود را به موجودی کامل بسپارد؛ چراکه وجودهایی که از هر جهت نقصی دارند نمی‌توانند انسان را در به سرانجام رساندن و کامل کردن امور مهم مانند موفقیت در انجام مسئولیت یاری نمایند (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۳۰، ص ۶۸۸).

۲.۲.۴ علم فراگیر رب

یکی از اقتضائات ربوبیت الهی، علم فراگیر اوست. خداوند متعال به واسطه آن که عالم مطلق است و بر هر آنچه در هستی است آگاهی کامل دارد، می‌تواند امور آن را تدبیر و تقدیر نماید. در آیاتی از سوره مبارکه مزل به مصادیقی چند از علم فراگیر الهی مرتبط با موضوع بحث تصریح شده است. در آیه ۷ بر علم خداوند به وجود اشتغالات متعدد روزانه و نیاز به خلوت شبانه برای موفقیت در آن اشتغالات تأکید می‌ورزد «إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا» (مزمّل/۷). در ابتدای آیه ۲۰ به علم الهی بر کسانی که از امر الهی مندرج در ابتدای سوره تبعیت کرده و به عبادت و خلوت شبانه با خداوند متعال می‌پردازند و هم‌چنین آگاهی الهی بر میزان عبادت هریک از آنها و بالتبع علم او به کسانی پرداخته است که توجهی به دستور الهی نداشته و شب را در غفلت سپری می‌کنند «إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ

أَذْنَىٰ مِنْ ثُلثَىٰ اللَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ وَطَائِفَةٌ مِّنَ الَّذِينَ مَعَكَ...». در ادامه به علم خداوند بر عدم توان انسان‌ها در محاسبه دقیق مقدار عبادتشان در شب می‌پردازد؛ چراکه تقدیر و تعیین مقدار شب و روز در محدوده علم انسان نیست و اوست که به‌عنوان خالق شب و روز، مقدار آنها را نیز تعیین می‌نماید («...وَاللَّهُ يُقَدِّرُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ عَلِيمٌ أَن لَّنْ تَحْصُوهُ...»).

همچنین در این آیه از علم الهی به مسائل و مشکلاتی مانند بیماری، سفر برای کسب روزی و جهاد در راه خدا که برای انسان‌ها حادث شده و از قدرت یا فرصت آنها خبر می‌دهد که در انجام سازوکار خداکتری می‌کاهد («...عَلِمَ أَن سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَّرْضَىٰ وَءَاخِرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِن فَضْلِ اللَّهِ وَءَاخِرُونَ يُفَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ...» و به همین دلیل خداوند به مؤمنان تخفیف داده («...فَتَابَ عَلَيْكُمْ...») و یک سازوکار خداقلی نیز برای اصل لازم ارتباط با خود برای آنها تعیین می‌کند که در بخش قبلی مورد بحث قرار گرفت.

۳.۲.۴ قدرت فراگیر رب

یکی دیگر از اقتضائات ربوبیت خداوند متعال، قدرت فراگیر اوست. مؤمنین با توجه مستمر به او و انقطاع تدریجی از غیر او برای مواجهه با مشکلات و موانعی آماده می‌شوند که در انجام مسئولیت‌های اجتماعی ناگزیر برای آنها ایجاد می‌شود؛ اما گاه به‌قدری این موانع جدی و قدرتمند هستند که لازم است خود خداوند متعال مستقیماً از کسانی که با نیت خالص برای ایجاد و ارتقاء یک جامعه توحیدی تلاش می‌کنند؛ دفاع نموده و در برطرف نمودن موانع انسانی اراده نماید. به همین دلیل در آیات ۱۲ تا ۱۴ سوره مزمل خداوند متعال معاندان را انذار می‌فرماید از برپایی هولناک قیامت که زمین و کوه‌ها را به لرزه درمی‌آورد و کوه‌ها با آن عظمت و استواریشان مانند ریگ روان به حرکت در می‌آیند «يَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيبًا مَّهِيلًا» (مزمل/۱۴) و روشن است که وضعیت انسان‌ها در آن روز چگونه است. روزی که کافران با آتشی سرکش و زنجیرهای سنگینی که مانع حرکت آنها و خروجشان از آتش می‌شود و طعامی که در گلو می‌ماند و عذابی دردناک ملاقات داده می‌شوند «إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَجَحِيمًا وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا» (مزمل/۱۲ و ۱۳).

نکته مهم آن که ممکن است کافران با دریافت این انذارها که از عاقبت امرشان در آینده خبر می‌دهد، اصل وقوع قیامت و وجود جهانی دیگر را برای مجازات منکر شوند، بنابراین خداوند متعال در آیه بعدی برای آنها از عذاب دنیایی سخن می‌گوید که برای فرعون

حاصل شد، فرعون‌نی که بسیار از کفار زمان پیامبر (ص) قدرتمندتر بود و ادعای الوهیت و ربوبیت داشت و به یاد آنها می‌آورد که او به دلیل نافرمانی از رسول الهی زمان خودش چگونه به راحتی توسط خداوند متعال به هلاکت رسید و مسلماً اگر کفار زمان پیامبر (ص) نیز از دستورات وی تبعیت نکنند، در همین دنیا معذب خواهند شد «إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا * فَعَصَىٰ فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلًا» (مزمل/۱۵ و ۱۶).

نکته دیگر آن که وقتی خداوند متعال قدرت نابودی معاندان را در همین دنیا دارد، به طریق اولی در آخرت نیز چنین قدرتی دارد. روز سختی که کودکان را پیر می‌کند و آسمان با آن همه عظمتش از شدت آن روز شکافته می‌شود. بر فرض که در این دنیا بتوانید از عذاب الهی برهید (که البته این هم به اراده اوست) در آخرت رهایی وجود ندارد «فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِن كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا * السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ كَأَن وَعْدُهُ مَفْعُولًا» (مزمل / ۱۷ و ۱۸).

۳.۴ کنش مناسب در برابر مخالفان

همانگونه که در بخش‌های پیشین نیز آمد انسان‌هایی که در انجام مسئولیت‌های اجتماعی خود در جهت ارتقاء جامعه متعهدند، همواره با مخالفت‌ها و کارشکنی‌های افراد غیرمسئول مواجه می‌شوند. افرادی که نه تنها علاقه‌ای به حرکت و رشد اجتماعی و انجام اصلاحات لازم در این مسیر ندارند، بلکه نهایت تلاش خود را برای عدم موفقیت و شکست افراد مسئول به کار می‌گیرند. بر اساس بخشی دیگر از آیات سوره مزمل انسان‌های مسئولیت‌پذیر با مجه‌ز شدن به دو ابزار ذکر و تبتل و با بهره‌گیری از محتوای قرآنی (ترتیل یا قرائت) در شب یا غیر آن، مواجهه خود با مخالفان را با دو شکل رفتاری صبر و هجر سامان می‌دهند.

جدول ۳. مفهوم کنش مناسب در برابر مخالفان؛ کدها و مقوله‌هایش

آیه	متن آیه	کد	مقوله	مفهوم
۱۰	وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ	صبر کردن بر گفته‌های تکذیب‌کنندگان	صبر در برابر مخالفان	کنش مناسب در برابر مخالفان
۱۱	وَمَهْلُهُمْ فِيلًا	شتاب‌نکردن در نتیجه		
۱۰	وَأَهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا	فاصله‌گرفتن از تکذیب‌کنندگان در حین	ترک و رها کردن مخالفان	

		رسیدگی به امورشان	
	۱۱	وَأَكْذَابُ كَذِبِ كُنُودٍ صَاحِبِ نِعْمَةٍ بِأَوْ	وَذَرْبِ الْمَكْدِيِّينَ أَوْلَى النِّعْمَةِ

۱.۳.۴ صبر در برابر مخالفان

صبر به عنوان یکی از فضایل انسانی به این معنا نیست که انسان هرگونه خواری و ذلت را تحمل کند؛ چراکه خداوند او را فطرتاً به گونه‌ای خلق نموده و ابزارهایی در اختیارش نهاده تا بتواند به قدر توان از خود دفاع نماید؛ بلکه در منطق قرآنی صبر نوعی استواری در اندیشه است که به واسطه آن فرد می‌تواند نظام نفس خود را کنترل کند؛ پس صابران کسانی هستند که در هجوم سختی‌ها و مشکلات تعادل فکری و روحی خود را حفظ نموده و استقامت ورزیده، میدان مبارزه را ترک نکنند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص ۱۴۲).

بنابراین چه گفته شد دستور به صبر در برابر گفته‌های طعنه‌آمیز، استهزاء و تهمت‌های مخالفان در آیه ۱۰ سوره مزمل «وَاصْبِرْ عَلٰی مَا يَقُولُونَ»، رفتاری منفعلانه نیست؛ بلکه به معنای حفظ استقامت و پایداری پیامبر (ص) و مؤمنان و کنترل نظام نفس برای اتخاذ تصمیمات مناسب بدون متأثر شدن از فشارها و هیجانات روانی است. همچنین در آیه بعد از پیامبر خواسته شده است تا به مخالفان اندک مهلتی دهد تا حجت بر آنها تمام شده و ماهیتشان آشکار گردد «وَمَهْلُهُمْ فُجُورًا» (مزمل/۱۱) (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۵، ص ۱۸۳).

۲.۳.۴ ترک و رها کردن مخالفان

پس از دعوت به صبر، شکل رفتاری توصیه شده دوم «هجر جمیل» است «وَأَهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا» (مزمل/۱۰). هجر در لغت به معنای ترک (فیروزآبادی، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۲۵۵)، قطع (ابن فارس، ۱۳۶۱، ج ۶، ص ۳۴) و جداسدن جسمی، زبانی یا قلبی از دیگران (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۳۳) است.

اما «هجر جمیل» فاصله گرفتن قلبی و عدم پذیرش افعال مخالفان همراه با دعوت آنان به حق و خیرخواهی و معامله با حسن خلق است (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۳۰، ص ۶۸۹؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۱۰۳). همان‌گونه که در سوره نساء نیز می‌فرماید: ای پیامبر از

آنان دوری کن و اندرزشان بده «فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعَنْهُمْ» (نساء/۶۳). بنابراین آنچه بیان شد وظیفه افراد مسئولیت‌پذیر در جامعه در برابر مخالفانشان عدم تأثیرپذیری از رفتارها و گفتارهای آنان و نیز ابراز مخالفت صریح خود با نظرات و تصرفات آنها و درعین حال دعوت آنان در حد توان به همراه شدن در پیمودن مسیر صحیح است.

پس از آن که فرد با صبر و هجر جمیل وظیفه خود را در قبال مخالفان به انجام رسانید، هم با فاصله گرفتن، آنها را به نادرستی عقائد و رفتارشان آگاه ساخت و هم وظیفه تبلیغی خود را در قبال آنان انجام داد؛ اما نهایتاً همه این تلاش‌ها ثمری نداشت، توصیه بعدی واگذار کردن آنها به قدرت برتر و مشغول‌نشدن به آنهاست. آن‌گونه که خداوند متعال به پیامبرش (ص) می‌فرماید: انسان‌های مکذب را که به واسطه نعمتی از جانب خداوند متعال به قدرت‌های اجتماعی دست یافته‌اند و ولی نعمت خود را فراموش نموده‌اند، به خود من واگذار کن. من خود می‌دانم که باید با آنان چه کرد «وَذَرْنِي وَالْمُكَذِّبِينَ أُولِي النَّعْمَةِ» (مزمل/۱۱).

۵. نتیجه‌گیری

انسان موجودی مسئول آفریده شده است و از آن جهت که موجودی اجتماعی است، مسئولیت اجتماعی را بر دوش می‌کشد؛ مسئولیتی در قبال دیگران. هرچه انسان رشد یافته‌تر باشد؛ در مقابل مسئولیت احساس تعهد بیشتری دارد و به همین دلیل به دنبال سازوکارهایی است برای آنکه بتواند به تعهد خود عمل نماید. برآمدن از مسئولیت اجتماعی در هر سطحی که باشد از حیث وجود موانع و چالش‌ها، تعارض منافع و تمایزات، دشواری‌هایی دارد.

افزون بر این مسئولیت اجتماعی هرکس بر اساس نقشی که دارد متفاوت است و به‌طور طبیعی، نقش هدایت‌گری و رهبری دشوارترین مسئولیتی است که برعهده بشر قرار داده می‌شود؛ چراکه علاوه بر تحقق عقاید و اخلاقیات درونی خود، بایستی چنان عمل کند که مؤثر باشد و هدف هدایت محقق شود. این حد اعلای مسئولیت اجتماعی است که به‌عنوان مصداق در این سوره بیان شده است تا بتواند جامعیت و کل‌نگری را در بیان الگو رعایت کند. آنگاه زمینه‌ای فراهم شود تا انسان‌های دیگر در هر سطحی که قرار دارند با رجوع به این مصداق کامل، راه خود را بیابند. به‌عبارت‌دیگر، با طیفی از مسئولیت اجتماعی

مواجه‌ایم که هیچ‌کس از دایره آن خارج نیست و از پاسخ‌گویی در قابل مسئولیت مصون نمی‌ماند. همین لزوم پاسخ‌گویی است که نگرانی‌ها را برای انسان مسئول به‌همراه می‌آورد؛ کسی که احساس مسئولیت می‌کند به‌طور طبیعی نگران است و این نگرانی با میزان درک مسئولیت رابطه مستقیم دارد. گویا این نگرانی خود نیروی محرکی است که می‌تواند انسان را به تکاپوی یافتن دستاویزهایی مطمئن وامی‌دارد تا در مسیر نلغزد و بتواند با تمام قوا حرکت کند.

به‌طور طبیعی عوامل معنوی برای استواری در این راه و پشت‌گرمی برای همگان لازم است؛ چراکه انسان به سبب فطرت خود، گرایش به معنویت و کمال مطلق دارد. خداوند از آن حیث که رب عالمیان است، در قبال مسئولیتی که برای انسان قرار داده است، سازوکارهای برآمدن از آن را نیز به او نشان داده و از آن جهت که بر شرایط روحی، جسمی و حالات انسانی واقف است و تفاوت انسان‌ها را می‌شناسد، در ارائه راهکارها چنان عمل می‌کند که جامعیت لازم را داشته باشد. به این معنا که در هر زمان، در هر موقعیت، در هر شرایط ممکن، قاعده اتصال به قدرت برتر را بتواند به جای آورد. به‌عبارت‌دیگر در ارائه راه حل خود، از قاعده حداقلی، پلکانی و حداکثری بهره می‌برد تا همه زمان‌ها و شرایط را در برگیرد و جامعیت طرح حرکت مداوم حفظ شود.

در ترسیم این سازوکار، آنچه به خوبی مشخص است اصل تقویت درون است که در این صورت می‌تواند انسان مسئول را در قبال موانع و دشواری‌های مسیر یاری برساند. گویا انسانی که وجود قدرتی برتر را درک کرده است، با توکل خالصانه به او با درک حضوری دائمی از رب دانای مقتدر، می‌تواند از پیچ‌وخم‌ها بگذرد. اهمیت این ارتباط مداوم به‌حدی است که از دشوارترین لحظات تا آرام‌ترین موقعیت‌ها را دربرمی‌گیرد. در این نقشه پر جزئیات، زمان و محتوا به درستی تدارک دیده شده است: زمان سکوت و خلوت شب و ترتیل قرآن که زمینه گفت‌وگوی قادر مطلق را با انسان فراهم می‌کند و این نجوا می‌تواند به شرط گشادگی سینه و درک معانی، به او آگاهی و آرامش ببخشد و ضمن مقاومت در برابر مشکلات، او را به قدرت آگاهی حاصل از درک پیام قرآن تجهیز کند. یعنی شب بستری برای فراهم‌آوردن توشه فعالیت روز است که توأم با ایفای نقش مسئولیت در سطوح مختلف اجتماعی است. انسان مسئولی که می‌داند در عین وجود موانع و چالش‌ها، مخالفت‌ها و کینه‌توزی‌های بیرونی و ضعف‌های درونی خود، دیده‌بانی وجود دارد که

نظاره می‌کند، جزا می‌دهد و همه چیز در کنف حمایت و قدرت اوست، با قوت بیش‌تری گام خواهد زد. این قوت عمل از حس مسئولیت‌پذیری برمی‌خیزد و با پشت‌گرمی به قدرت و دانایی ربی متعال پیش می‌رود و با ارتباط و توکل مداوم از افول مصون خواهد ماند.

اما مسئولیت عظیم دیگر، در قبال مخالفان است که معنایی متفاوت به خود می‌گیرد. ضمن آنکه مسئولیت در قبال مخالفان نیز ساقط نمی‌شود؛ اما رب همگان، به حکم اهمیت عزت نفس انسان، سه مکانیسم گام‌به‌گام را پیش روی او قرار می‌دهد: (۱) صبوری که علاوه بر استقامت درونی برای انسان، می‌تواند حجت را بر مخالفان آشکار کند و حقیقت را برملا سازد و شاید نرمش را به ارمغان بیاورد، (۲) فاصله‌گرفتن درونی همراه با حسن خلق و هدایت‌گری، (۳) برائت‌جویی و واگذارکردن مخالفان به رب مطلق.

نکته مهم در اینجا است که در عین آنکه انسان در قبال جامعه و دیگران مسئولیت دارد؛ اما این مسئولیت دارای حد و مرزی است که نباید به خود او آسیب برساند. در ضمن لازم است بدانند مسئولیت در قبال دیگری و جامعه انسانی به معنای سلطه بر دیگری نیست. بلکه خداوند رب عالمیان است و باید بتواند نسبت خودش را با دیگران و خداوند درک کند و در زمان لازم، خود را از میانه بردارد که این نیز بُعد دیگری از مسئولیت‌پذیری است. شاید بتوان گفت در این سوره مسئولیت‌پذیری در سه بعد مسئولیت در نسبت به خود، نسبت با خداوند و نسبت با دیگری با قواعد و ضوابط مشخص ترسیم شده است.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

ابن فارس، احمد (۱۳۶۱). معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الإعلام اسلامی.

باردن، لورنس (۱۳۷۵) تحلیل محتوا، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۸). تفسیر سوره مزمل، بازیابی شده در تاریخ ۲۵ بهمن ۱۳۹۹، برگرفته از

لینک <http://javadi.esra.ir/> آرشیو، بخش تفسیر سوره مزمل

دیدگاه، زهرا؛ شریعتی، سیدصدرالدین؛ بهشتی، سعید؛ ایمانی نایینی، محسن (۱۳۹۷). تبیین نقش

مسئولیت‌پذیری در تربیت اجتماعی نوجوانان بر اساس تفسیر المیزان. فصلنامه فرهنگ مشاوره

و روان‌درمانی، سال نهم، شماره ۳۴، صص ۲۷-۵۶.

الزامات ایفای مسئولیت ... (فاضله میرغفوریان و مریم برادران حقیر) ۱۶۹

- راد، سیدمسعود (۱۳۹۴). مجموعه کتاب‌های آینه‌های شفاف «چگونه فرزندان خود را تربیت نکنیم»، تهران: نسل نواندیش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ قرآن*، بیروت: دارالقلم.
- زارع زردینی، احمد؛ خلیلی، میثم (۱۳۹۷). کاربست نظریه زوج سوره‌ها در فهم سوره‌های مزمل و مدثر. *فصلنامه مشکوه*، پیاپی ۱۴۱، ۶۱-۸۵.
- زمخشری، محمودبن عمر (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت: دارالکتب العربی.
- شکراللهی، عذرا؛ حاجی اسماعیلی، محمدرضا؛ اسماعیلی، داوود (۱۳۹۵). قرآن پژوهان و آیه پایانی سوره مزمل. *پژوهش‌های قرآنی*، شماره ۱، پیاپی ۷۸، صص ۸۶-۱۰۵.
- صدر، محمدباقر (۱۳۹۸). انسان و عبادت. ترجمه نرگس خسروی، قم: دارالصدر.
- صدر، محمدباقر (۱۳۹۹). سنت‌های تاریخی در قرآن کریم. ترجمه سیدجلال‌الدین میرآقایی، قم: دارالصدر.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۴). *المیزان فی تفسیر القرآن*. ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (بی تا). *تفسیر مجمع البیان*. ترجمه حسین نوری همدانی و همکاران، تهران: فراهانی.
- عزیزخانی، مریم؛ سلیمان زاده نجفی، سیدرضا (۱۳۹۸). تحلیل نظام اللغة المعنوی فی سوره المزمل علی اساس نظریه هالیدی. *آفاق الحضاره الاسلامیه*، دوره ۲۲، شماره ۱، صص ۲۲۱-۲۴۵.
- غروی، علی رضا (۱۳۹۶). تاریخ‌گذاری آیات سوره مزمل. *فرهنگ پژوهش*، شماره ۳۰ (۹)، صص ۵-۲۸.
- فخررازی، محمدبن عمر (۱۴۲۰ق). *مفاتیح الغیب*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۳). *القاموس المحیط*، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ اول، جلد چهارم.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). *کتاب العین*، قم: نشر هجرت.
- قطب، سید (۱۴۲۵ق). *فی ظلال القرآن*، بیروت: دارالشروق.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۴). *الکافی*، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- مصطفوی، حسن (۱۴۱۶ق). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: وزارت ارشاداسلامی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۱). *یادداشت‌های استاد مطهری*. جلد ۷، تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الإسلامیه.

۱۷۰ مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، سال ۵، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۰

ملاابراهیمی، عزت؛ رضایی، زهرا (۱۳۹۹). کارآیی نظریه هالیدی و حسن در ترسیم انسجام متن
سوره مزمل. *مطالعات ادبی متون اسلامی*، سال پنجم، شماره ۱، پیاپی ۱۷، ۹-۳۰
سبحانی یامچی، محمد؛ داوری چلقایی، احد؛ محرمی، فاطمه (۱۳۹۸). نقدی بر دیدگاه یوری روبین
در باره تفسیر کلمات «مزمل» و «مدثر»: مقاله «رسول جامه بر خود پیچیده». *پژوهش‌های قرآن و
حدیث*، سال ۵۲، شماره اول، صص ۲۹-۴۸.

Bivins, T. H. (2006). Responsibility and accountability. *Ethics in public relations: Responsible advocacy*, 19-38.